

Dariusz Sokołowski

Miasta zdegradowane w zachodniej części województwa mazowieckiego

Degraded towns in the western part of Mazowieckie voivodship

Streszczenie: Zarówno w Polsce, jak i na Mazowszu, liczne są miejscowości formalnie wiejskie, które w przeszłości miały status miasta. Niektóre z nich zostały zdegradowane nie tylko w sensie formalnoprawnym – utraciły one również określone atrybuty miejskości. Część takich jednostek zachowała jednak liczne miejskie cechy, w związku z czym ich szanse na przywrócenie praw miejskich są realne. Celem opracowania jest charakterystyka tytułowej kategorii miejscowości, uwzględniająca między innymi aspekty: demograficzny, funkcjonalny i morfologiczny. Niektóre miejscowości wytypowano jako posiadające szanse na odzyskanie praw miejskich.

Słowa kluczowe: miasta zdegradowane, prawa miejskie, funkcje miejskie, morfologia miejska, zachodnie Mazowsze.

Summary: In the Mazowieckie voivodship, as in whole Poland, there are numerous now formally rural settlements, which used to have urban status in the past. Some of them have been degraded not only in the formal-legal sense – they have also lost the specific attributes of urbanity. Some of these localities, however, have retained a number of urban characteristics, and therefore they have real chances to regain urban status. The aim of the study is to characterize the degraded towns, taking into account, among other aspects, their demography, functions

and morphology. Some villages have been pointed to have chances to recover their urban status.

Keywords: degraded towns, town privileges, urban functions, urban morphology, Western Mazovia.

Wprowadzenie

Cechą charakterystyczną polskiej sieci osadniczej jest znaczna liczba miast zdegradowanych. Tę specyficzną sytuację można uznać za konsekwencję współwystępowania kilku czynników, które wytworzyły określone warunki dla procesu degradacji. Do najważniejszych czynników tego rodzaju należy zaliczyć:

- 1) uzyskiwanie statusu miasta poprzez nadanie praw miejskich (w większości państw o uznaniu miejscowości za miasto decyduje kryterium wielkościowe, nie formalnoprawne),
- 2) burzliwe dzieje wielu miast, w tym liczne wojny, które doprowadziły do ich wyludnienia, degradacji zabudowy, zaniku funkcji itp.,
- 3) skomplikowane dzieje polityczne, zwłaszcza w XIX i w pierwszej połowie XX wieku, stwarzające odmienne warunki dla rozwoju miast w poszczególnych regionach dzisiejszej Polski.

Terminem „miasta zdegradowane” określane są zazwyczaj miejscowości formalnie wiejskie, które w pewnym momencie swojej historii posiadały prawa miejskie, a następnie, na mocy decyzji administracyjnej, zostały ich pozbawione (Sokołowski 2015a, b). Do cech, które odróżniają niektóre miasta zdegradowane od większości jednostek wiejskich należą między innymi: względnie duże zaludnienie, miejski układ przestrzenny, dobrze rozwinięte więzi z zapleczem, wielofunkcyjny charakter gospodarki, ponadprzeciętny poziom wyposażenia w placówki infrastruktury społecznej oraz urządzenia infrastruktury technicznej. Miejscowości posiadające większość wymienionych cech mają *de facto* miejski charakter i realne szanse na podniesienie swojego formalnoprawnego statusu, tj. zaliczenie do kategorii miast.

Od lat 80. XX wieku, a w szczególności od 1990 r., średnio po 3-4 miejscowości w roku (są też pojedyncze lata bez nowych awansów) uzyskują w Polsce prawa miejskie. W grupie blisko 100 takich jednostek (95 w latach 1990-2016) większość stanowią dawne miasta zdegradowane.

Na terenie województwa mazowieckiego status miasta uzyskała w ostatnich dekadach względnie niewielka liczba miejscowości. O przyznanie praw miejskich z powodzeniem ubiegały się dawne miasta: Biezuń (1993), Drobin (1994) i Tarczyn (2003) – w zachodniej części województwa oraz: Myszyniec (1993) i Kosów Lacki (2000) – w części wschodniej. Ponadto, w tym samym czasie, prawa miejskie uzyskały: Gliniojeck (1993), Halinów (2001) i Mrozy (2014), które nie były wcześniej miastami.

Celem niniejszego opracowania jest wieloaspektowa charakterystyka miejscowości określonej kategorii, uwzględniająca m.in. aspekt historyczny, geograficzny, gospodarczy, funkcjonalny i morfologiczny. W jego końcowej części podjęta zostanie próba zidentyfikowania miast potencjalnych, tj. tych miejscowości formalnie wiejskich, które spełniają określone kryteria i mają szansę na przywrócenie im praw miejskich.

Obszar badań

Zasięg geograficzny Mazowsza zmieniał się w czasach historycznych, dlatego delimitacja jego obszaru każdorazowo odnosi się do określonego czasu. Obszar współczesnego województwa mazowieckiego tylko w części pokrywa się z Mazowszem historycznym. Przyjmując, że zasięg regionu ustalił się po jego przyłączeniu do Korony Królestwa Polskiego (1529 r.) w postaci trzech województw: mazowieckiego, płockiego i rawskiego (w tym kształcie przetrwał on do czasu rozbiorów), historyczne Mazowsze należy rozciągnąć na część województw sąsiednich, głównie łódzkiego, gdzie znajduje się większa część ziemi rawskiej oraz podlaskiego, którego część stanowi ziemia łomżyńska. W granicach współczesnego województwa mazowieckiego położone są też tereny nienależące do Mazowsza, zwłaszcza jego południowa część („radomska”), która wchodzi w skład historycznej ziemi sandomierskiej, będącej częścią Małopolski (por. Piskozub 1987), a także położona na wschodzie część Podlasia.

Ograniczenie się do obszaru współczesnego województwa mazowieckiego podyktowane jest względami praktycznymi. Ponadto, mając na uwadze dużą rozległość terytorialną tej jednostki administracyjnej oraz znaczną liczbę miast zdegradowanych znajdujących się na jej obszarze, badaniem objęto zachodnią część województwa. Przyjęto

arbitralnie, że obszar ten obejmuje 15 powiatów ziemskich (stanowiących właściwy obszar badań) oraz dwie wydzielone jednostki miejskie: Warszawę i Płock (ryc. 1).

Źródło: opracowanie własne

Ryc. 1. Obszar badania (oznaczony wytłuszczoną linią granic) na tle współczesnego województwa mazowieckiego

Zmiany ilościowe w sieci miast

Obszar Mazowsza został zurbanizowany później niż tereny zachodniej części Polski, natomiast w jego granicach wcześniej zakładano miasta w części zachodniej. Linię podziału wyznacza się najczęściej wzdłuż biegu Wisły, która pozostawia po zachodniej stronie

rzeki tylko część badanego obszaru. Najstarsze lokacje na Mazowszu potwierdzają dokumenty dla Płocka (1237), który prawdopodobnie był do końca XIII w. jedynym miastem na tym obszarze. Według *Miasta polskie w Tysiącleciu* (t. 2, 1967) liczba nowych lokacji na całym Mazowszu wyniosła w XIV w. – 27, w XV w. – 39, a w XVI w. – 40, ustalając się – pomimo niektórych lokacji nieudanych i pierwszych przypadków degradacji – na poziomie ponad 100 miast.

Uwzględniając grupę badanych miast zdegradowanych (trwale lub przejściowo – zob. tab. 1), dwanaście z nich lokowano w XIV w. (dla porównania: we wschodniej części województwa – zaledwie dwa), dziewięć – w XV w., i dziewięć – w XVI w.¹ (we wschodniej części województwa – dwadzieścia pięć). Porównanie dwóch „mazowieckich” części województwa pokazuje wyraźne przesunięcie w czasie momentu lokacji miast wewnątrz regionu.

Tab. 1. Wykaz miast zdegradowanych w zachodniej części województwa mazowieckiego z uwzględnieniem ich dawnego i aktualnego statusu prawnego (stan na 01.06.2016)

Miejscowość	Prawa miejskie		Obecny status	Powiat
	uzyskanie	utrata		
Biezuń	1406	1869-70	miasto ponownie od 1994	żuromiński
Drobin	1487	1869-70	miasto ponownie od 1994	płocki
Góra Kalwaria	1670	1883	miasto ponownie od 1919	piaseczyński
Grodzisk Mazowiecki	1522	1869-70	miasto ponownie od 1919	grodziski
Piaseczno	1429	1869-70	miasto ponownie od 1916	piaseczyński
Raciąż	1425	1869-70	miasto ponownie od 1922	płoński
Serock	1417	1869-70	miasto ponownie od 1923	legionowski
Tarczyn	1353	1869-70	miasto ponownie od 2003	piaseczyński
Żuromin	1765	1869-70	miasto ponownie od 1925	żuromiński

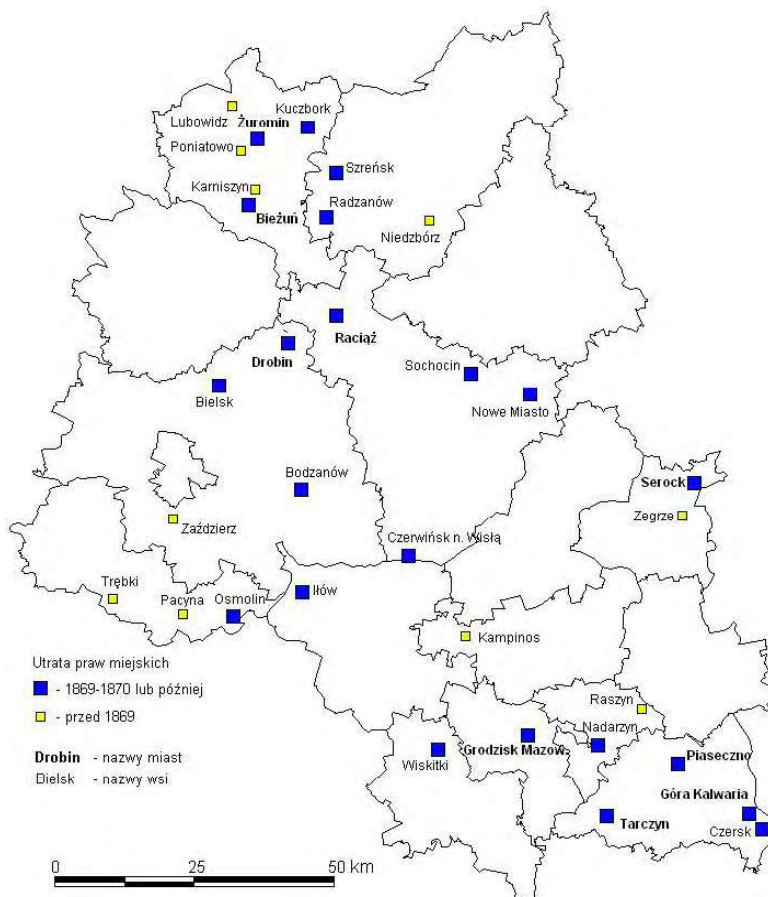
¹ Nie można wykluczać, że charakteryzowana grupa nie jest pełnym zbiorem miast zdegradowanych w regionie. Np. Spórna, Krzysztofik, Dymitrow (2015) wymieniają miasto Budzyń w powiecie mławskim (prawa miejskie 1600-1768)?, co do którego miejskiego statusu informacje nie są dostatecznie potwierdzone i nie figuruje ono w większości źródeł. Ponadto nie uwzględniono pewnej liczby byłych miast, które stanowią aktualnie część innych miejscowości.

Bielsk	1373	1869-70	wieś – siedziba gminy	płocki
Bodzanów	1351	1869-70	wieś – siedziba gminy	płocki
Czersk	1386	1869-70	wieś w gm. Góra Kalwaria	piaseczyński
Czerwińsk nad Wisłą	1373	1869-70	wieś – siedziba gminy	płoński
Ĺów	1506	1869-70	wieś – siedziba gminy	sochaczewski
Kampinos	1414	1579	wieś – siedziba gminy	warszawski zach.
Karniszyn	1519	1662	wieś w gm. Biezuń	żuromiński
Kuczbork (Kuczbork-Osada)	1384	1869-70	wieś – siedziba gminy	żuromiński
Lubowidz	1521	XVII w.	wieś – siedziba gminy	żuromiński
Nadarzyn	1453	1869-70	wieś – siedziba gminy	pruszkowski
Niedzbórz	1503	ok. 1800	wieś w gm. Strzegowo	mławski
Nowe Miasto (nad Soną)	1420	1869-70	wieś – siedziba gminy	płoński
Osmolin	1439	1869-70	wieś w gm. Sanniki	gostyniński
Pacyna	1519	1579	wieś – siedziba gminy	gostyniński
Poniatowo	1520	1790	wieś w gm. Żuromin	żuromiński
Radzanów	1400	1869-70	wieś – siedziba gminy	mławski
Raszyn	1549	prawa niezrealiz.	wieś – siedziba gminy	pruszkowski
Sochocin	1385	1869-70	wieś – siedziba gminy	płoński
Szeřeńsk	1383	1869-70	wieś – siedziba gminy	mławski
Trębki	1578	1625	wieś w gm. Szczawin Kościelny	gostyniński
Wiskitki	1349 (?)	1869-70	wieś – siedziba gminy	żyrardowski
Zaździejz (d. Zajezierze)	1356	1576	wieś w gm. Łąck	płocki
Zegrze	1400	1540	wieś w gm. Serock	legionowski

Źródła: opracowanie własne na podstawie: Bogucka, Samsonowicz (1986), Drobek (1999), *Dzienniki Praw* za lata 1869 i 1870 (tomy: 69 i 70), *Dzienniki Ustaw* za lata 1958-2015, Krzysztofik (2007), *Miasta polskie w tysiącleciu* (1967), *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego...*, Spórna, Krzysztofik, Dymitrow (2015), *Statystyka miast i osiedli 1945-1965* (1967)

W rezultacie tych procesów na Mazowszu wytworzyła się sieć miejska, gdzie jedno miasto obsługiwało przeciętnie obszar około

320 km², a zasięg jego oddziaływania zawierał się w promieniu około 10 km. Są to wartości większe niż dla zachodniej części Polski, gdzie sieć miast była bardziej gęsta, ale należy mieć na uwadze znaczne lokalne zróżnicowanie gęstości (zob. ryc. 2). Sieć miast rozwijała się jeszcze powoli w XVII i XVIII w. (pojedyncze lokacje) i dopiero *ukaz carski* z 1869 r. (uzupełniony przez całą serię rozporządzeń wydanych i wprowadzonych w życie w latach 1869-1870), który pozbawił praw miejskich 338 miasteczka w granicach Królestwa Polskiego, znacznie ją przerzedził.

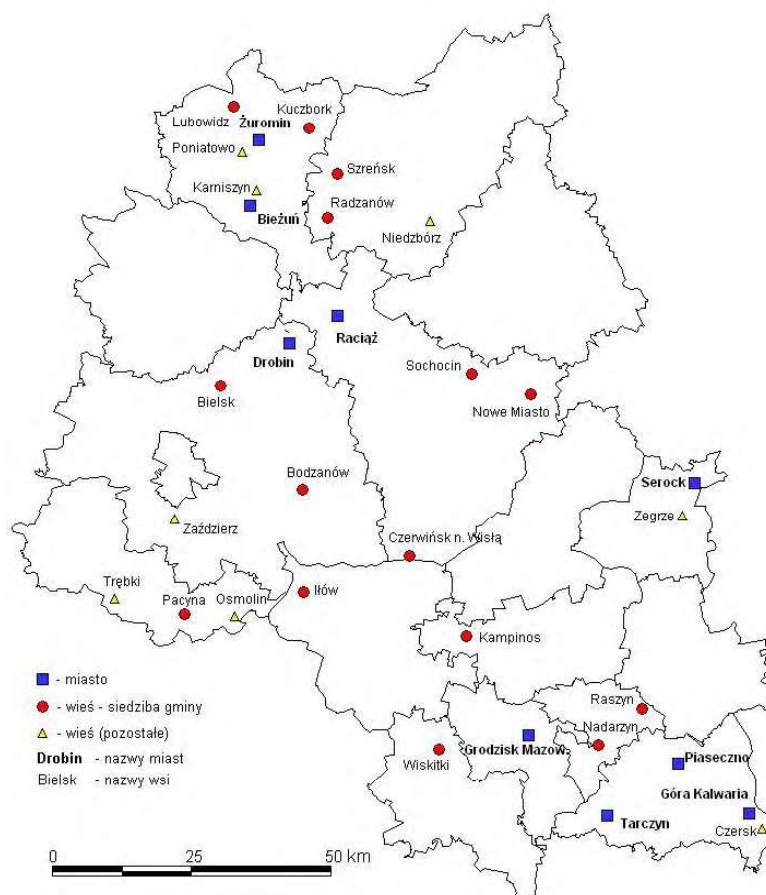
Źródło: opracowanie własne na podstawie danych z tab. 1
Ryc. 2. Miasta zdegradowane (trwale i przejściowo) w zachodniej części województwa mazowieckiego według czasu ostatniej utraty praw miejskich

W granicach badanego obszaru – zachodniej części współczesnego województwa mazowieckiego – na mocy tego *ukazu* do rangi osad wiejskich zdegradowano 22 miasteczka, wliczając w to przypadek Góry Kalwarii, której odebrano prawa miejskie aneksem do *ukazu* wydanym w 1883 r. Z tej grupy prawa miejskie odzyskało dotychczas 9 jednostek, w tym 6 w latach 1916-1925 (tab. 1, ryc. 2). Kilka spośród pozostałych miejscowości zdegradowanych w tym czasie ma szansę na restytucję praw miejskich. W wyniku wspomnianej reformy sieci miejskiej Królestwa Polskiego zdegradowano do rzędu osad wiejskich m.in. sześć miasteczek o zaludnieniu przekraczającym 2000 mieszkańców (tab. 2). Wszystkie one zachowały do dziś miejski układ przestrzenny; w tej liczbie cztery już odzyskały status miasta. Bardziej uzasadnione były wcześniejsze degradacje miasteczek, tj. przed wejścia w życie *ukazu* z lat 1869-1870, które dotyczyły w większości miasteczek faktycznie upadłych, niekiedy zniszczonych w czasie wojen i wyludnionych. Warto podkreślić, że – na badanym obszarze, w przeciwieństwie do większości pozostałej części Polski – proces odbierania praw miejskich nie był kontynuowany ani w okresie międzywojennym, ani po drugiej wojnie światowej.

Przemiany w sieci miast są następstwem licznych i zróżnicowanych czynników, w tym historycznych, politycznych i gospodarczych. Według *Miasta polskie w Tysiącleciu* (t. 2, 1967) dla obszaru Mazowsza wyróżniono cztery okresy historyczno-gospodarcze, warunkujące rozwój sieci miejskiej: 1) okres rozkwitu gospodarczego i łączącego się z nim rozwoju liczebnego miast (XIII-XVI w.), 2) okres upadku gospodarczego (XVII-XVIII w.), 3) okres ożywienia i przemian gospodarczych oraz ustrojowych w miastach w związku z rozwojem kapitalizmu (XIX-XX w.), 4) okres rozbudowy miast w okresie gospodarki socjalistycznej (XX w.). W okresie transformacji systemowej po 1989 r. zapoczątkowany został kolejny okres, który cechuje m.in. stagnacja rozwojowa miast w związku z kryzysem ludnościowym i upadkiem niektórych gałęzi gospodarki. W małych miastach, w tym zdegradowanych, problemy gospodarcze (upadek dotychczasowej bazy ekonomicznej, słabość lokalnych rynków pracy itp.), a także demograficzne i społeczne, są szczególnie dotkliwe. Tzw. kryzys małych miast był obserwowany i stał się przedmiotem badań m.in. geografów już w czasie poprzedniej formacji ustrojowej.

Na obszarze zachodniej części województwa mazowieckiego zidentyfikowano 32 miasta zdegradowane przejściowo lub trwale; można wśród nich wyróżnić następujące kategorie:

1. miasto zdegradowane przejściowo, aktualnie miejscowość posiadająca prawa miejskie.
2. miasto zdegradowane, obecnie wieś gminna,
3. miasto zdegradowane, obecnie wieś niebędąca siedzibą gminy.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych z tab. 1
Ryc. 3. Miasta zdegradowane (trwale i przejściowo) w zachodniej części województwa mazowieckiego według ich aktualnego statusu administracyjnego – stan na 01.06.2016.

Pierwsza z wymienionych kategorii jest reprezentowana przez 9, druga – przez 15, natomiast trzecia – przez 8 miejscowości (tab. 1, ryc. 3). Miejscowości aktualnie będące miastami (zdegradowane przejściowo) nie stanowią przedmiotu właściwej analizy, tylko w niektórych aspektach będą dodane pewne informacje na ich temat – jako tło dla pozostałych jednostek.

Zaludnienie

Stan zaludnienia miast zdegradowanych na badanym obszarze jest silnie zróżnicowany (tab. 2)². W grupie jednostek, którym przywrócono prawa miejskie, największe osiągnęły wielkość rzędu 30-40 tys. mieszkańców (Piaseczno, Grodzisk Mazowiecki), a najmniejsze z nich (Biezuń) nie przekracza 2000; zaludnienie czterech miast zawiera się w przedziale od około 3 do 5 tys. mieszkańców. Wśród miejscowości posiadających w dalszym ciągu status wsi wyróżniają się: Raszyn i Nadarzyn, z liczbą mieszkańców przekraczającą odpowiednio 7000 i 4000. W przypadku wszystkich kategorii badanych jednostek zauważalny jest wyraźny wpływ Warszawy, której bliskość znacząco podnosi atrakcyjność miejscowości, przejawiającą się w postaci wzrostu zaludnienia. Dość liczna jest też grupa miejscowości bardzo małych, o zaludnieniu nieprzekraczającym 500 osób – 7 wsi, z których 2 nie osiągają nawet liczby 200 osób. Wszystkie one są wsiami wchodzącymi w skład gmin, których siedzibami są inne jednostki.

Tab. 2. Liczba mieszkańców miast zdegradowanych i przejściowo zdegradowanych w zachodniej części województwa mazowieckiego

Miejscowość	1810	1868	1910	1939	1950	1970	1988	2011
Biezuń	1312	2563	4334		1638	1774	1990	1939
Drobin	733	1442	4200		2013	2334	3006	2999
Góra Kalwaria	784	2388	6243	7279	5505	8300	10652	11620
Grodzisk Mazowiecki	426	1663	3542	18737	15960	20400	24591	29583

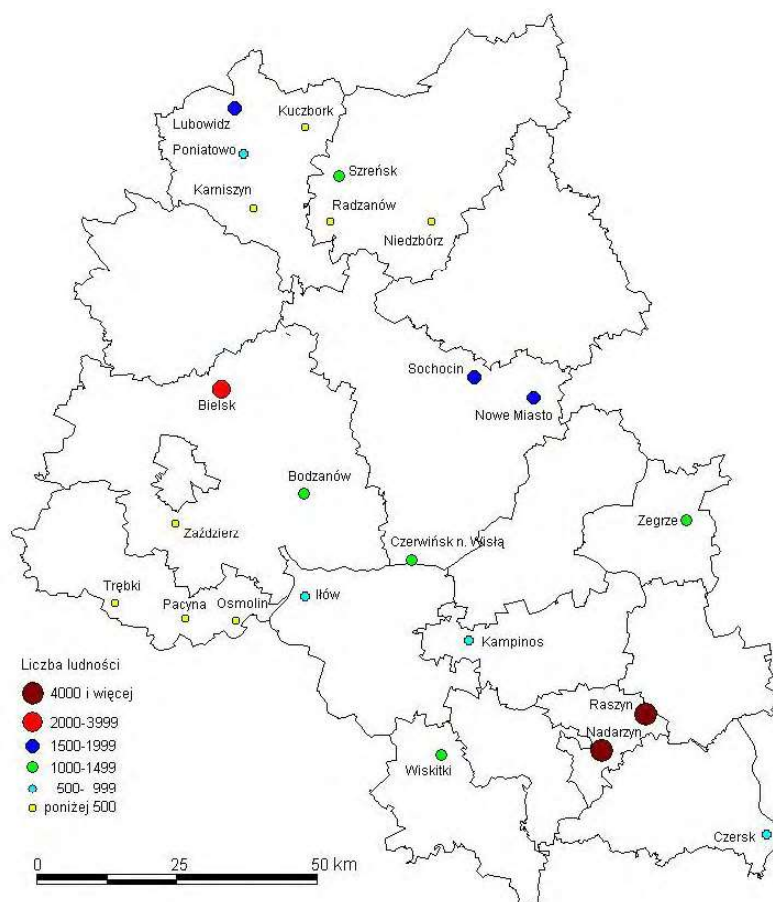
² Źródła cytowane w tab. 2 nie podają na ogół danych dla miejscowości, które w danym czasie nie były miastami, stąd liczne luki źródłowe. Brak też danych dla najmniejszych miejscowości z okresu powojennego (ich uzyskanie jest możliwe po dotarciu do archiwalnych danych spisowych GUS), uznano jednak, że ich pozyskanie nie jest konieczne dla zilustrowania sytuacji ludnościowej tych jednostek.

Piaseczno	737	1586	3758	8078	7708	20500	24176	43151
Raciąż	990	1974	4663	4786	3028	3614	4508	4661
Serock	756	2059	5166	6500	1987	2774	2774	4006
Tarczyn	482	1461	3078		1579	2071	2909	4091
Żuromin	719	2195	5910	4212	1994	3793	6829	9037
Bielsk	492	665	1857		1079	1210	1963	2677
Bodzanów	297	814	1287		1398	1269	1323	1268
Czersk	409	439	866				563	767
Czerwińsk nad Wisłą	393	834	1811		1645	1466	1288	1089
Ĺów	265	493	708				645	763
Kampinos							621	843
Karniszyn		333 ^a					267	250
Kuczbork (Kuczbork-Osada)	215	642	969				308	285
Lubowidz		631 ^a			965	1160	1788	1780
Nadarzyn	521	1099	2532		1271	1615	1882	4103
Niedzbórz		310 ^a					461	459
Nowe Miasto (nad Soną)	595	1879	2335		1356	1479	1491	1644
Osmolin	355	465	618				490	401
Pacyna		462 ^a					460	396
Poniatowo							801	832
Radzanów	666	1043	1050				852	888
Raszyn		252 ^a			1643	4360	6269	7477
Sochocin	319	971	2077		1332	1489	1947	1997
Szreńsk	1114	2059	3579		1278	1136	1148	1164
Trębki		487 ^a					182	167
Wiskitki	763	2128	4372		1374	1620	1425	1404
Ządzierz		235 ^a					166	156
Zegrze						1096	1090	1110

Źródła: Jelonek (1967) – dane za lata 1810-1939; GUS – dane Narodowych Spisów Powszechnych (1950, 1970, 1988, 2011); (^a) – *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego...* – dane dla niektórych miejscowości z różnych lat II połowy XIX w.

Niektóre miejscowości – zarówno miejskie, jak i wiejskie – nie osiągnęły dotychczas stanu zaludnienia z początku XX w., na który przypada maksimum ludnościowe większości miast zdegradowanych.

Spadek liczby ludności po drugiej wojnie światowej (w tab. 2 widoczny tylko w przypadku niektórych miast restytuowanych) jest rezultatem znacznych strat wojennych, szczególnie dużych tam, gdzie wcześniej znaczny był odsetek ludności żydowskiej, a także czynników, których oddziaływanie wystąpiło lub nasiliło się już w okresie powojennym.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych z tab. 2
Ryc. 4. Miasta zdegradowane w zachodniej części województwa mazowieckiego według zaludnienia (stan na 2011 r.)

Należą do nich migracje do miast w okresie industrializacji kraju oraz procesy depopulacyjne końca XX i początku XXI w. związane

z emigracją zarobkową za granicę oraz drastycznym spadkiem liczby urodzin. Brak potencjału gospodarczego pozwalającego na utrzymanie stanu zaludnienia na mniej więcej stałym poziomie wskazuje, że liczne miejscowości znajdują się w stanie permanentnego kryzysu i świadczy o ich niskiej atrakcyjności jako miejsca zamieszkania (np. Czerwińsk nad Wisłą, Wiskitki). Wyróżnić jednak należy kilka miejscowości, które w okresie powojennym systematycznie zwiększały swoje zaludnienie; są to przede wszystkim: Bielsk, Nadarzyn, Raszyn i Sochocin, a w ostatnich dekadach również Lubowidz i Nowe Miasto. Miejscowości o najwyższych wskaźnikach dynamiki ludnościowej położone są w większości niedaleko Warszawy.

Liczba jednostek formalnie wiejskich, które osiągnęły poziom 2000 mieszkańców – wymagany na ogół w procedurze starań o przyznanie praw miejskich – jest aktualnie niewielka. Obok miejscowości położonych w pobliżu Warszawy – Raszyna i Nadarżyna – określoną wielkość przekroczył tylko Bielsk, a Sochocin oscyluje wokół tej wielkości. Mając jednak na uwadze praktykowane obniżanie granicy wielkościowej, warto zwrócić uwagę na wymienione wyżej Nowe Miasto, które z uwagi na inne cechy miejskie, może w przyszłości wystąpić z wnioskiem o restytucję praw miejskich.

Funkcje miejskie

Funkcje miejskie mogą być określane na wiele sposobów. Większość definicji miasta wiąże je z takimi charakterystykami, jak znaczna przewaga udziału ludności utrzymującej się ze źródeł pozarolniczych (bądź ludności zatrudnionej poza rolnictwem), heterogeniczność zatrudnienia, a także relacje wiążące miejscowość z jego otoczeniem (zob. tab. 3). Związki funkcjonalne miejscowości z wiejskim zapleczem badane są często z punktu widzenia klasycznej teorii centralności³.

³ Szerzej na temat metod pomiaru centralności – zob. Maik (1977), Sokołowski (1994, 1997, 1999 i in.).

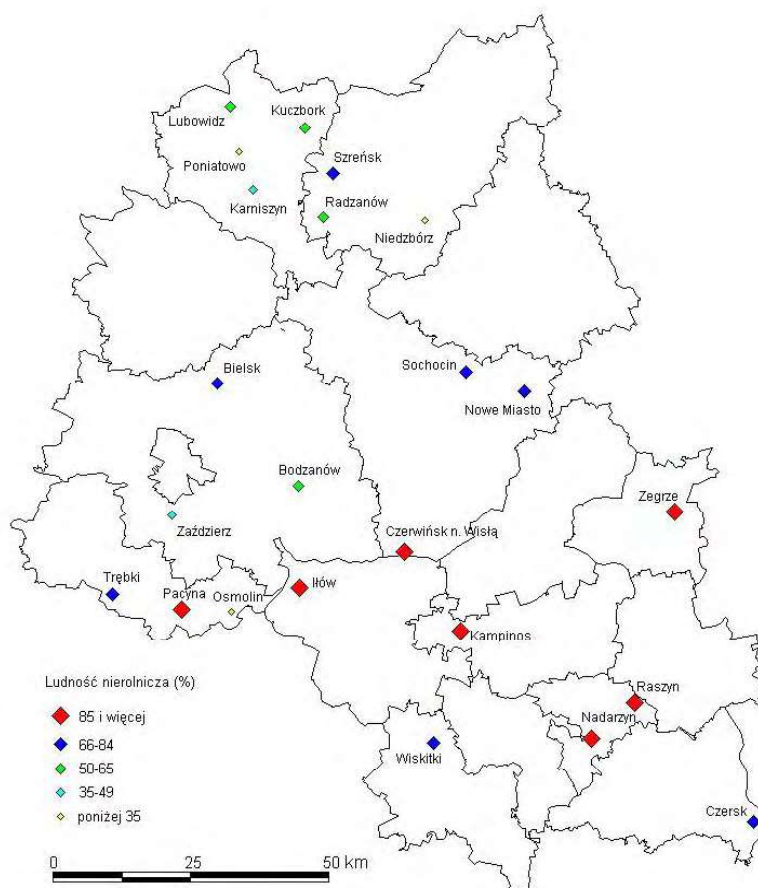
Tab. 3. Wybrane cechy miast zdegradowanych w zachodniej części województwa mazowieckiego

Miejscowość	Udział ludności nierolniczej (%) ¹	Poziom funkcji obsługi ²	Układ przestrzenny ³
Bielsk	B	A	M+
Bodzanów	C	B	WM
Czersk	B	C	W
Czerwińsk nad Wisłą	A	B	M (rynek) / W
Ĺów	A	B	M
Kampanos	A	B	W (ślady rynku)
Karniszyn	D	C	U
Kuczbork (Kuczbork- -Osada)	C	B	W (ślady rynku)
Lubowidz	C	B	W
Nadarzyn	A	A	M
Niedzbórz	E	C	W
Nowe Miasto (nad Soną)	B	A	M+
Osmolin	E	C	W (ślady rynku)
Pacyna	A	B	U
Poniatowo	E	C	W (ślady rynku)
Radzanów	C	B	M (rynek) / W
Raszyn	A	A	WM
Sochocin	B	A	M+
Szreńsk	B	A	M (rynek) / W
Trębki	B	C	U (skrzyżowanie)
Wiskitki	B	B	M
Ządzierz	D	C	U
Zegrze	A	C	W (osiedlowy)

Objaśnienia i źródła: ¹ A – 85% i więcej, B – 66-84%, C – 50-65%, D – 35-49%, E – poniżej 35%; oszacowanie własne; ² A – wysoki, B – przeciętny, C – niski (szczegółowy opis w tekście); na podstawie: Sokołowski (1999) z częściową aktualizacją; ³ opis w tekście (w części 6); określono na podstawie analizy map, zdjęć satelitarnych i badań terenowych

Brak aktualnych informacji na temat struktury zatrudnienia lub źródeł utrzymania ludności w układzie miejscowości uniemożliwia dokonywanie precyzyjnych porównań. W związku z tym wykorzystano wcześniejsze wyniki badań autora, oparte na danych pochodzących

głównie ze spisu powszechnego 1988 r. i innych źródeł z początku lat 90. XX w., które częściowo zweryfikowano⁴ i zagregowano do wartości przedziałowych (tab. 3, ryc. 5, 6).

Źródło: opracowanie własne

Ryc. 5. Miasta zdegradowane w zachodniej części województwa mazowieckiego według udziału ludności nierolniczej

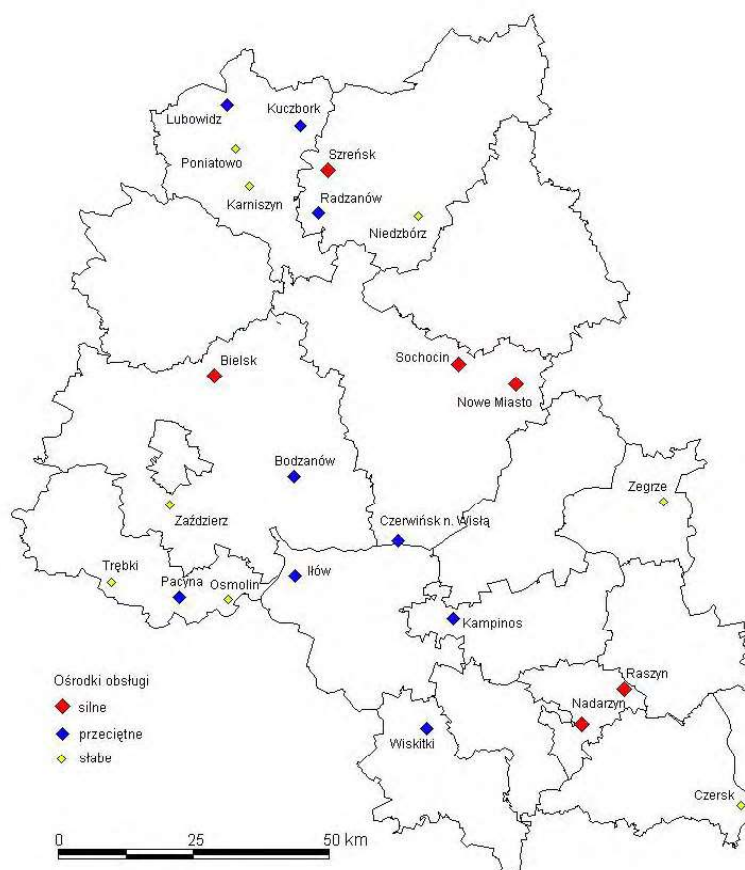
W przypadku pomiaru stopnia centralności uwzględniono m.in. zaktualizowane dane na temat funkcjonowania ważniejszych instytucji (np. w zakresie oświaty na poziomie ponadgimnazjalnym). W rezultacie

⁴ Sposób szacowania omówiono w innej pracy (Sokołowski 2015b).

procedury weryfikacyjnej, wartości wskaźnika centralności, zawierające się pierwotnie w skali 100-punktowej, zostały uproszczone do trzech szczebli funkcji obsługi: A – poziom wysoki (silny ośrodek, reprezentujący ponadlokalny poziom obsługi, pod względem niektórych funkcji wykraczający poza obszar własnej gminy), B – poziom przeciętny (poziom obsługi typowy dla większości ośrodków gminnych), C – poziom niski (pozostałe miejscowości).

Udział ludności nierolniczej wahał się w poszczególnych miejscowościach już przed okresem transformacji systemowej w granicach od kilkunastu do ponad 90% i podobne zróżnicowanie utrzymuje się współcześnie. Wpływ na to ma kilka czynników, przede wszystkim rola miejscowości w sieci osadniczej (w tym funkcja administracyjna wyrażająca się w postaci posiadania siedziby gminy), a także jej wielkość. Kryterium funkcjonalne związane z procedurą nadawania praw miejskich wymaga, by co najmniej 2/3 ludności jednostki utrzymywało się ze źródeł pozarolniczych, a zatem spełniają je miejscowości zakwalifikowane wyżej do jednej z dwóch kategorii (A i B w tab. 3). Charakter głównie rolniczy zachowały natomiast miejscowości bardzo małe i niebędące siedzibami gmin, takie jak: Karniszyn, Niedzbórz, Poniatowo i Zaździerz.

W zakresie funkcji obsługi zaplecza (funkcje centralne) zaznacza się wyraźny podział na wsie gminne, które pod tym względem można porównywać do mniejszych miast oraz pozostałe miejscowości wiejskie. Poziom centralności tych ostatnich jest zwykle bardzo niski, co wynika zarówno z niewielkiej liczby i zróżnicowania punktów obsługi ludności (często ogranicza się do nielicznych sklepów z podstawowymi artykułami spożywczymi i agd), jak i niewielkiego zasięgu ich oddziaływania, który zwykle nie wykracza poza daną miejscowość. Do najsilniejszych ośrodków obsługi należą największe miejscowości będące jednocześnie siedzibami gminy, tj. Raszyn, Nadarzyn, Bielsk, Sochocin, Nowe Miasto i Szreńsk (tab. 3, ryc. 6). Wykształciły one niektóre funkcje obsługi na poziomie przewyższającym przeciętne miejscowości gminne. Ich przewaga wynika zwykle z lepiej rozwiniętej funkcji handlowej, posiadania placówek szkolnictwa poziomu ponadgimnazjalnego, ochrony zdrowia itp.

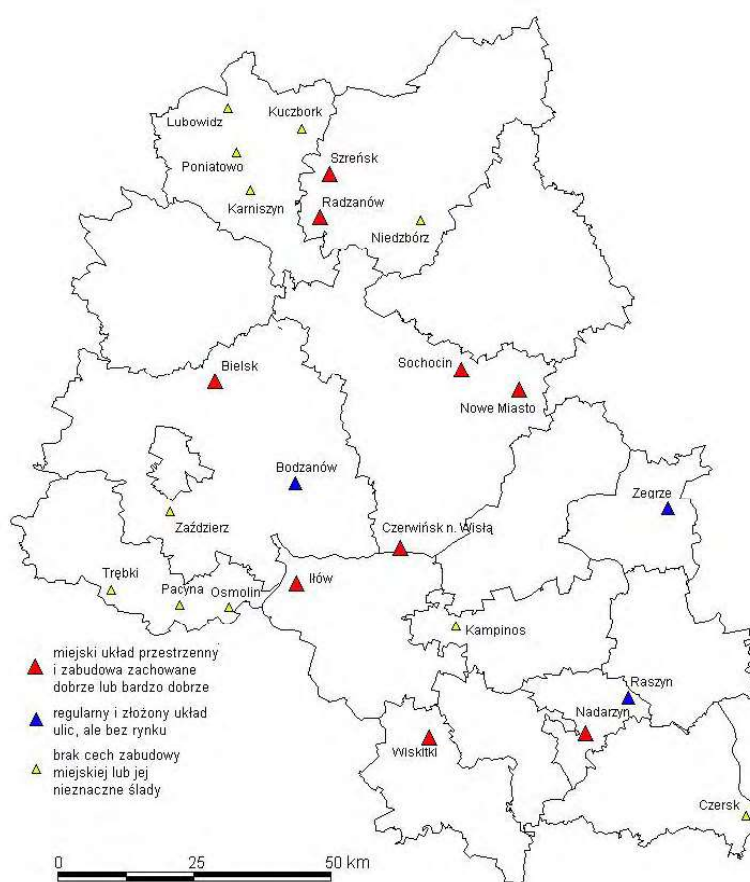
Źródło: opracowanie własne

Ryc. 6. Miasta zdegradowane w zachodniej części województwa mazowieckiego według stopnia wykształcenia funkcji obsługi

Układ przestrzenny

Miejskość najczęściej kojarzona jest z określoną morfologią, na którą składają się zarówno element przestrzenny (aspekt urbanistyczny) jak i element związany z bryłą, wypełnieniem tej przestrzeni (aspekt architektoniczny). W powiązaniu z rozwojem tych form w czasie mówi się zwykle o morfogenezie jednostki osadniczej. Struktury przestrzenne w niewielkich miejscowościach, zwłaszcza w ich częściach centralnych, cechuje zazwyczaj znaczna inercja. Liczne miasteczka, zarówno aktualne, jak i zdegradowane, posiadają często „zamrożony” układ przestrzenny

pamiętający jeszcze czasy pierwszej lokacji i powinien ten układ być traktowany jako element dziedzictwa kulturowego. Określone składniki układu urbanistycznego wraz z jego architektonicznym wypełnieniem (zwartość zabudowy, forma budynków, niekiedy także użyte materiały itp.) można aktualnie identyfikować m.in. na podstawie zdjęć satelitarnych, które są doskonałym uzupełnieniem używanych wcześniej (lub równoległe) planów miejscowości i badań terenowych.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych z tab. 3
(wg cechy „układ przestrzenny”), zmienione

Ryc. 7. Miasta zdegradowane w zachodniej części województwa mazowieckiego, według stopnia zachowania miejskiego układu przestrzennego i charakteru zabudowy

Na potrzeby opracowania wyróżniono kilka typów układów przestrzennych charakterystycznych dla osadnictwa wiejskiego i małomiasteczkowego na danym terenie. Oznaczono je następującymi symbolami (tab. 3): W – wieś wielodrogowa (zabudowa zwykle wzdłuż kilku ulic o nieregularnym układzie); WM – wieś wielodrogowa o złożonej strukturze, z zabudową wzdłuż kilkunastu lub kilkudziesięciu ulic w regularnym układzie, na ogół przecinających się pod kątem prostym; od układu miejskiego odróżnia ją brak rynku oraz często mniej zwarta zabudowa (zwykle domy z ogródkami); M – miejski układ urbanistyczny i charakter zabudowy – z rynkiem, zwartą zabudową wokół rynku i głównych ulic, z miejską siatką ulic, w większości prostych i przecinających się pod kątem prostym. Symbolem M+ wyróżniono miejscowości z najlepiej zachowanym układem miejskim i odpowiednią zabudową.

Układ przestrzenny i fizjonomia badanych miejscowości są silnie zróżnicowane. Typ miejski (M), z rynkiem stanowiącym centrum układu przestrzennego, charakterystycznym układem ulic i miasteczkową, zwartą zabudową, jest typowy dla wielu miast zdegradowanych na mocy *ukazu carskiego* wprowadzonego po Powstaniu Styczniowym (1869-1870). Spośród 13 miejscowości tej grupy aż 10 zachowało, w lepszym lub gorszym stanie, miejski układ przestrzenny, w dwóch (Kuczbork-Osada, Osmolin) zachowały się ślady miejskiego założenia w postaci placu rynkowego (w gorszym stanie zachowania niż w poprzednich, ze zdegradowaną w większej części zabudową i nieregularnym układem ulic), a tylko w jednym (Czersk) ślady miejskiego układu przestrzennego są praktycznie nieczytelne.

W przypadku miejscowości wcześniej pozbawionych praw miejskich cechy miejskie w układzie przestrzennym zachowały się na ogół słabo. Ślady danego rynku można odczytać w dwóch przypadkach: Kampinosu i Poniatowa, jednak charakter otaczającej te place zabudowy nie posiada cech miejskich, a ponadto cechują je znaczne ubytki.

Największa z badanych miejscowości – Raszyn – posiada cechy typowego osiedla podmiejskiego, z regularną siatką ulic, ale brakiem wykształconego centrum. Zabudowa nie ma charakteru zwartej – dominują domy jednorodzinne. Znane są jednak przypadki przyznawania praw miejskich w ostatnim czasie (po 1990 r.) miejscowościom również pozbawionym określonych cech morfologicznych (np. Czarna Woda,

Glinojec, Halinów, Siechnice czy niedawno awansowane do rangi miasta Mrozy).

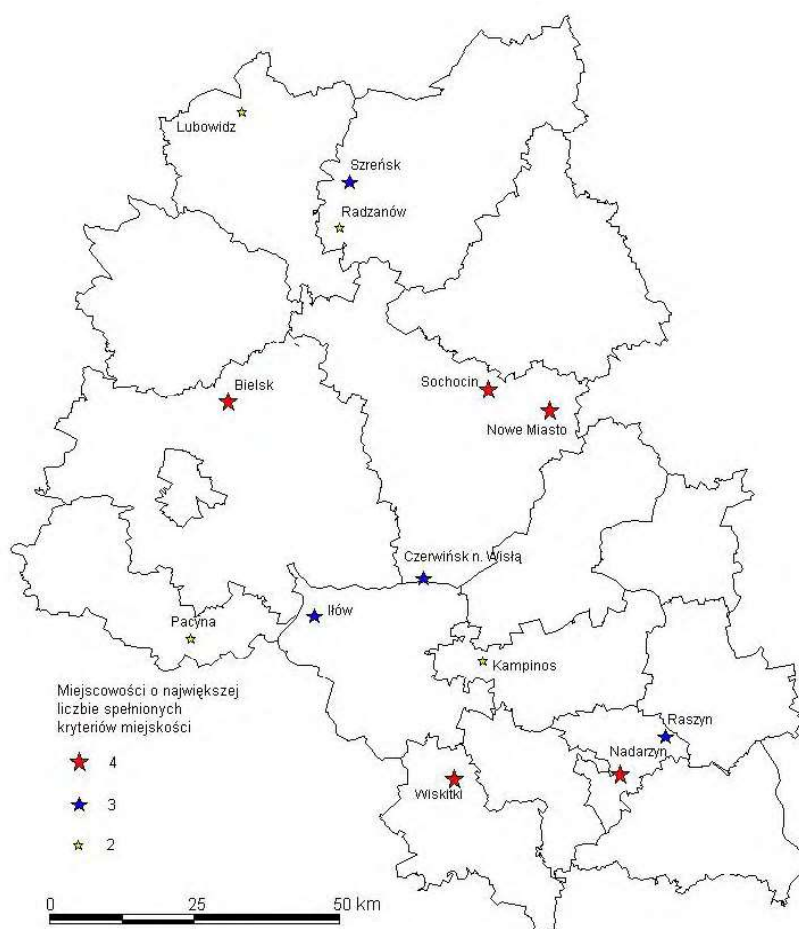
Niekiedy układ przestrzenny ma charakter mieszany – np. w przypadku Czerwińska nad Wisłą, Radzanowa i Szreńska zachował się dobrze wykształcony rynek, ale układ ulic jest słabiej rozwinięty niż w przypadku jednostek zakwalifikowanych jako typ M lub na tyle nieregularny, że całość ma pewne cechy układu wielodrożnego. Praktyka pokazuje jednak, że tego rodzaju jednostki nie są definitywnie pozbawione szans na odzyskanie praw miejskich – jeśli spełniają pozostałe kryteria. Nietypowy w badanej grupie jednostek układ przestrzenny reprezentuje Zegrze. Jest to układ wielodrożny, bez regularnej siatki ulic i bez wyraźnie zaznaczonego centrum w postaci rynku, zabudowany przeważnie budynkami wielorodzinnymi (stąd dodatkowe określenie typu jako „wielodrożny osiedlowy”).

Za najbardziej dojrzały układ przestrzenny, z uwagi na klasyczne miejskie rozplanowanie, zwartość siatki ulic oraz kompletność zabudowy w centrum (zwłaszcza wokół rynku) należy wyróżnić trzy byłe miasta: Bielsk, Nowe Miasto i Sochocin.

Miasta potencjalne

Liczne przypadki restytucji praw miejskich w Polsce po 1980 r. pozwalają sądzić, że proces uzupełniania sieci miejskiej nie został w Polsce jeszcze zakończony. Na obszarze województwa mazowieckiego, w tym też w jego części zachodniej, znajdują się miejscowości, których miejski status może zostać w każdej chwili przywrócony. Uzyskanie statusu miasta wiąże się aktualnie ze spełnieniem określonych kryteriów w następujących kategoriach: demograficzne (minimalne zaludnienie), przestrzenno-urbanistyczne (m.in. posiadanie miejskiego układu przestrzennego i charakteru zabudowy, uchwalonego planu zagospodarowania przestrzennego oraz odpowiedniego poziomu wyposażenia w infrastrukturę techniczno-komunalną), funkcjonalne (posiadanie odpowiednich instytucji pełniących funkcje ponadlokalne oraz określony minimalny udział ludności pozarolniczej), społeczne (poparcie lokalnej społeczności). Większość tych kryteriów scharakteryzowano w niniejszym opracowaniu, natomiast pozostałe (zwłaszcza uchwalony plan zagospodarowania przestrzennego) mogą być stosun-

kowo łatwo uzupełnione. Poparcie lokalnej społeczności, wyrażane w postaci lokalnego referendum, jest na ogół zależne od określonych tradycji miejskości. Powyższy warunek spełniają zwykle te miejscowości, które prawa miejskie posiadały dłuższy czas, utraciły je stosunkowo późno (druga połowa XIX wieku), mają określoną wielkość, pełnią funkcje ponadlokalne oraz zachowały miejski układ urbanistyczny. Są to zatem cechy wzajemnie skorelowane.

Źródło: opracowanie własne

Ryc. 8. Miasta zdegradowane w zachodniej części województwa mazowieckiego według liczby zidentyfikowanych cech miejskich

W rezultacie przeprowadzonych badań można stwierdzić, że niektóre spośród badanych miejscowości odpowiadają kryteriom miejskości stosowanym aktualnie w Polsce (ryc. 8). Uwzględniając dość liczne odstępstwa od ścisłego przestrzegania kryterium wielkościowego, podczas procedury przyznawania praw miejskich, obniżono je do 1400 mieszkańców, wychodząc z założenia, że miejscowości, które spełniają pozostałe kryteria, mają, przy takiej wielkości, pewne szanse na restytucję praw miejskich. Najlepsza jest sytuacja pięciu miejscowości, spełniających w praktyce wszystkie uwzględniane w opracowaniu kryteria: Nadarzyn, Bielsk, Sochocin, Nowe Miasto i Wiskitki, przy czym w przypadku dwóch ostatnich wykorzystano obniżone kryterium ludnościowe. Awans Wiskitek wydaje się w obecnej sytuacji najmniej prawdopodobny (spośród pięciu jednostek wymienionych powyżej), głównie z uwagi na najmniejsze zaludnienie i jego stagnację.

Kolejne kilka miejscowości spełnia mniejszą liczbę kryteriów: np. Raszyn nie wykształcił typowo miejskiego układu urbanistycznego (w praktyce od tego kryterium również czasami się odstępuje), inne mają zbyt niskie zaludnienie czy zdegradowaną zabudowę miejską, a na te braki często nakładają się procesy depopulacyjne, co w perspektywie jeszcze bardziej obniży stan zaludnienia (np. Czerwińsk nad Wisłą).

Zakończenie

Spośród licznych miast zdegradowanych na obszarze zachodniej części województwa mazowieckiego w XIX w., większość jednostek spełniających współczesne kryteria miejskości już uzyskała awans do rangi miasta (sześć na początku XX w., trzy na przełomie XX i XXI w.). W grupie pozostałych jednostek wyróżniono kilka miejscowości (w pierwszej kolejności są to: Nadarzyn, Bielsk i Sochocin, nieco niższe notowania uzyskują: Nowe Miasto i Wiskitki), dla których restytucja dawnego statusu jest wysoce prawdopodobna z uwagi na spełnianie przez nie określonych kryteriów.

Większość miast zdegradowanych, podobnie jak to jest w przypadku jednostek posiadających prawa miejskie, napotyka określone trudności rozwojowe. Przyczyną permanentnego kryzysu małych miast są trudności gospodarcze, przede wszystkim słabość lokalnej bazy ekonomicznej i – w konsekwencji – niewielki potencjał miejscowego

ryнку pracy. Pogłębia to charakterystyczny dla całego kraju kryzys ludnościowy, poprzez odpływ ludzi młodych, którzy na ogół nie widzą perspektyw życiowych na wsi i w małych miastach. W korzystniejszej sytuacji są miejscowości położone w niewielkiej odległości od Warszawy, co można zaobserwować na podstawie analizy podmiotów gospodarczych oraz dynamiki ludnościowej.

Warto na zakończenie wspomnieć, że chociaż restytucja praw miejskich nie przynosi bezpośrednich korzyści materialnych (por. Drobek 1999, Sokołowski 2008), to jednak ubieganie się o uzyskanie statusu miasta jest czymś więcej niż tylko wyrazem lokalnych ambicji. Wyzwała ono wiele cennych inicjatyw, prowadząc często do pobudzenia miejscowej gospodarki. Zmiana statusu miejscowości z wiejskiego na miejski postrzegana jest jako swego rodzaju „wartość dodana” nie tylko z punktu widzenia podniesienia prestiżu; krótkotrwały rozgłos wykorzystywany jest często w celach promocyjno-marketingowych.

Literatura

- Bogucka M., Samsonowicz H., 1986, *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Ossolineum, Wrocław.
- Drobek W., 1999, *Rola miast zdegradowanych w sieci osadniczej Śląska*, Państwowy Instytut Naukowy – Instytut Śląski w Opolu, Opole.
- Dziennik Praw* za lata 1869-1870 (tomy: 69-70).
- Dziennik Ustaw* za lata 1958-2015.
- Jelonek A., 1967, *Ludność miast i osiedli typu miejskiego na ziemiach Polski od 1810 do 1960 r.*, Dokumentacja Geograficzna, z. 3-4.
- Krzysztofik R., 2007, *Lokacje miejskie na obszarze Polski – Dokumentacja geograficzno-historyczna*, Wyd. Uniwersytetu Śląskiego.
- Miasta polskie w tysiącleciu*, t. II, 1967, Ossolineum, Wrocław-Warszawa-Kraków.
- Piskozub A., 1987, *Dziedzictwo polskiej przestrzeni. Geograficzno-historyczne podstawy struktur przestrzennych ziem polskich*, Ossolineum, Wrocław.
- Rocznik statystyki Rzeczypospolitej Polskiej 1920/22, 1923*, GUS, Warszawa.

- Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i krajów słowiańskich*, 1880-1902 (15 tomów), F. Sulimierski, W. Walewski (red.), Warszawa.
- Sokołowski D., 1994, *Hierarchia miejscowości centralnych w makroregionie dolnej Wisły*, Acta Univ. Nicolai Copernici, Geografia 26, Wyd. Naukowe UMK, Toruń, s. 107-124.
- Sokołowski D., 1997, *Hierarchia funkcjonalna osiedli i system obsługi ludności w województwie toruńskim*, [w:] W. Maik, D. Sokołowski (red.), *Geografia osadnictwa ludności i turystyki wobec transformacji systemowej*, Wyd. Naukowe UMK, Toruń.
- Sokołowski D., 1999, *Zróżnicowanie zbioru małych miast i większych osiedli wiejskich w Polsce w ujęciu koncepcji kontinuum wiejsko-miejskiego*, Wyd. Naukowe UMK, Toruń.
- Sokołowski D., 2008, *Miasta nowe i potencjalne jako główne elementy kontinuum wiejsko-miejskiego w Polsce*, [w:] A. Jezierska-Thöle, L. Kozłowski (red.), *Gospodarka przestrzenna w strefie kontinuum wiejsko-miejskiego*, Wyd. Naukowe UMK, Toruń, s. 63-78.
- Sokołowski, D., 2015a, *Urbanizacja wsi na przykładzie miast zdegradowanych województwa świętokrzyskiego*, Studia Obszarów Wiejskich, IGiPZ PAN, 37.
- Sokołowski D., 2015b, *Zróżnicowanie funkcjonalne miast zdegradowanych i restytuowanych na tle miast i wsi podobnej wielkości w Polsce Wschodniej*, [in:] Krzysztofik R., Dymitrow M. (Eds), *Degraded and restituted towns in Poland: Origins, development, problems / Miasta zdegradowane i restytuowane w Polsce. Geneza, rozwój, problemy*, University of Gothenburg & Uniwersytet Wrocławski, Gothenburg – Wrocław, s. 249-269.
- Spórna T., Krzysztofik R., Dymitrow M., 2015, *Degraded and restituted towns in numbers/Miasta zdegradowane i restytuowane w liczbach*, [w:] R. Krzysztofik, M. Dymitrow (red.), *Degraded and restituted towns in Poland. Origins, development, problems/Miasta zdegradowane i restytuowane w Polsce. Geneza, rozwój, problemy*, University of Gothenburg, School of Business, Economics and Laws, Gothenburg, s. 367-368 / 369-422.
- Statystyka miast i osiedli 1945-1965*, 1967, Seria Statystyka Regionalna, z. 6, GUS.